

Zahnitko, Anatolij Panasovyč; Myronova, Halyna

Традиційне вчення про другорядні члени речення. Структура поширеного простого речення

In: Zahnitko, Anatolij Panasovyč; Myronova, Halyna. *Синтаксис української мови : теоретико-прикладний аспект*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2013, pp. 44-56

ISBN 978-80-210-6350-1; ISBN 978-80-210-6353-2 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128798>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ТРАДИЦІЙНЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. СТРУКТУРА ПОШИРЕНОГО ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ.

1. Основні підходи до аналізу другорядних членів речення

У сучасній лінгвістиці наявні три різновиди кваліфікації членів речення:

- 1) одні вчені відстоюють традиційний погляд на головні та другорядні члени речення;
- 2) інші повністю заперечують традиційний підхід до визначення членів речення;
- 3) ще інші доповнюють, уточнюють окремі поняття, конкретизують їх, тим самим певною мірою згладжують суперечливі місця.

Найчастіше традиційна класифікація (**підмет, присудок, додаток, означення, обставина**) доповнюється іншими членами речення (**детермінант, дуплексив, предикативне означення** і под. (Н. Іваницька, Н. Шведова).

2. Причини перегляду вчення про другорядні члени речення. Проблема кваліфікації членів речення

Проблема визначення членів речення постала водночас з виникненням синтаксичного підходу до аналізу лінгвістичних явищ. Члени речення вичленовуються з речення як його будівельні компоненти, що характеризуються певною семантикою. Поза реченням члени речення не існують.

3. Періодизація вивчення членів речення

У вивченні головних і другорядних членів речення виділяється два основні періоди: **період класичного (традиційного) мовознавства** та **період сучасної лінгвістики**.

Перший період характеризується тим, що в цей час формується вчення про члени речення, яке входить у практику викладання української мови.

Вперше найповнішу **систему членів речення** запропонували Я.Головацький та М.Осадца. До цього переважно користувалися терміном **“частини слова”**, що застосовувався у морфології та синтаксисі.

СПІЛЬНІ ОЗНАКИ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ		
1.	входять у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядні члени	
2.	не виявляють позиційної закріпленості в актуальному членуванні речення	
ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ		
додаток	означення	обставина
1.	ВИРАЖАЄ ВІДНОШЕННЯ	
об'єктні	означальні	обставинні
2.	У ТИПОВИХ ВИПАДКАХ ВИРАЖАЄТЬСЯ	
іменником	прикметником	прислівником
3.	У ТИПОВОМУ ВИЯВІ СТОЇТЬ	
після опорного слова	перед опорним словом	постпозиції
4.	ПОЄДНУЄТЬСЯ З ОПОРНИМ СЛОВОМ ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ У ФОРМІ	
керування	узгодження, кореляції або прилягання	прилягання
5.	У СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ СПІВВІДНОСИТЬСЯ З ПОЗИЦІЄЮ	
об'єкта	атрибута	власне-обставини або обставинного детермінанта

ОЗНАКИ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Перший період завершився в 20-і роки ХХ ст. виходом українських науково-практичних і практичних граматик. На цей час уже нормалізувалось уживання термінів на позначення головних і другорядних членів речення, сформувались погляди щодо їхнього співвідношення. Уже на початку ХІХ століття намітилася тенденція розмежовувати підмет, зв'язку і присудок, простежувалася диференціація означення і додатка, обставини.

Період сучасної лінгвістики характеризується кількома етапами у вивченні членів речення. В 30-і роки поширеною була спроба дати вичерпний аналіз статусу, специфіки членів речення з позицій традиційного тлумачення. В цей час постала проблема синкретизму семантики окремих членів речення. Певною мірою синкретизму другорядних членів речення торкалися М. Сулима, С.Смерчинський, Ю.Шерех та ін.

На сьогодні традиційні межі п'яти членів речення не відбивають всієї різноманітності семантичних компонентів речення за їхньої поглибленої деталізації. Недостатність традиційного підходу до аналізу членів речення виявляється також у тому, що відсутня суворі відповідність між формою та змістом члена речення. У зв'язку з цим однією з моделей, спрямованих на розгляд реченнєвої структури, виступає синтаксемний аналіз.

Останнім часом розрізняють і виділяють **головні члени** речення (підмет, присудок), **поширювачі** та **детермінанти**, які розрізняються тим, що **поширювачі** є прислівними членами (сильними або слабкими), **детермінанти** ж **поширюють все речення**. Поруч з ними розташовані **дуплексиви**. Останнім властива окрема лінія зв'язку з підметом і присудком (див. *детальніше розділ Нове вчення про другорядні члени речення*).

4. Поняття структурного мінімуму речення

Структурним мінімумом речення є його **граматична основа** (формально-граматичний аспект): *І падає сонце пташкою до рук* (А. Малишко).

За розуміння структурного мінімуму речення як його номінативної достатності слід розрізняти **обов'язкові** та **факультативні** другорядні члени речення.

За номінативним підходом до структурного мінімуму речення належать **головні члени** речення та **обов'язкові другорядні члени** речення.

Обов'язковими є члени речення, котрі виражають семантику суб'єкта й об'єкта за умови семантичної недостатності дієслова-предиката на зразок *накрив* → *землю*, а також компонент на позначення місця (локатив) у дієслів просторової семантики: *знаходиться, розташуватися, перебувати; йти, прямувати, крокувати* (*Діти знаходяться в селі*).

В односкладних реченнях виступає структурно обов'язковим непрямым додаток у формі дав. в. (давальний суб'єкта): *Мені не ходилося. Йому не стоялося*; непрямым додаток у орудн. в. (суб'єктний інструменталь): *Вітром затигнуло дерево на узлісся*; непрямым додаток у формі род. в. (родовий суб'єкта): *Батька немає*; деякі обставини місця, вживані на позначення стану середовища або обстановки: *У будинках краще стало. Скрізь капало*. Отже, головні та другорядні члени є категоріями формального рівня.

Факультативними є члени речення, що не лежать до структурного мінімуму речення, розширюючи (уточнюючи) семантику головних членів речення (*Молодий учитель зайшов до класу*) або значення другорядних членів речення (*Стрів я діда вельми старого* (Т. Шевченко); *Посеред кімнати стояла шафа з книгами*). Факультативними є означення (власне-означення, прикладки), обставини мети, умови, допусту, наслідку та ін.

5. Граматичні категорії другорядних членів речення

Основна відмінність між головними та другорядними членами речення визначається їхньою **значущістю в побудові речення**:

головні члени обов'язкові для структурної схеми (предикативний мінімум = підмет + присудок),

другорядні члени в двоскладних / односкладних реченнях структурно переважно є **факультативними**, крім семантично зумовлених об'єкта (у дієслів-присудків на зразок *вкрити, накрити* і под.), суб'єкта (у головних членів речення – слів категорії стану на кшталт *треба, холодно, судилося*), локатива (при дієсловах просторової семантики (*доїхати, прилетіти*)).

5.1. Означення

Означення - другорядний член речення, який позначає ознаку предмета та відповідає на питання: *який?, яка?, яке?, які? чий?, чия?, чие?, чий?*

Основна семантика означення охоплює значення ознаки:

- 1) якісної: *улюблена справа, солов'їна пісня*;
- 2) за дією: *виконана справа, молота мука*;
- 3) дії за її суб'єктом: *політ льотчика, наказ командира*;
- 4) предмета за його стосунками до іншого предмета: *човен з парусом, чай з лимоном*;
- 5) предмета за матеріалом: *будинок з цегли, плаття із ситцю*;
- 6) за належністю: *моє село, пісня солов'я, серце матері, хата батька*;
- 7) предмета за місцем: *будинок у лісі, приміська зона*;
- 8) за часом: *травнева ніч, дощ у липні*.

Усі означення поділяються на **узгоджені** та **неузгоджені**.

5.1.1. Узгоджені означення

виражаються словами, що потенційно узгоджуються у відмінку, роді, числі та виражаються:

- 1) прикметниками: *Новий словник лежав на письмовому столі.*;
- 2) дієприкметниками: *На посірілу землю падав дощ*;
- 3) займенниками: *Я знаю цю студентку*;
- 4) порядковими числівниками: *На моїх очах перші сніги зійшли* (Леся Українка);
- 5) кількісними числівниками у непрямих відмінках, крім знахідного: *Студенти двоох курсів україністики поїхали на практику*.

Узгоджені означення із залежними від нього словами є поширеними. Вони виражаються прикметниковими (прикметник із залежними словами) та дієприкметниковими (дієприкметник разом із залежними словами) зворотами: *Куці, красиві від вранішньої роси, ніжно посміхалися* (О.Слісаренко). *Ген килим, витканий із птиць, летить над полем* (Л.Костенко).

5.1.2. Неузгоджені означення виражаються:

- 1) іменником у род.в. без прийменника: *Нові квітки на килимах рука дівчини вишиває* (М.Рильський);
- 2) іменниками в непрямих відмінках з прийменниками:
 - а) у род. відмінку з прийменниками з (*із*), *до*, *від*, *з-під*, *без*, *для*, *біля*, *проти*: *Шафа для одягу ховалася в кутку* (В.Собко);
 - б) у знах. в. з прийменниками *на*, *у(в)*: *Серед майдану стояла сахарня на чотири поверхи* (І.Нечуй-Левицький);
 - в) в орудн. в. з прийменниками *з*, *під*: *Вгорі висіла лампа під жовтогарячим абажуром* (В.Собко);

г) у місц. відмінку з прийменниками *по, у (в), на*: *За кермом сидів маленький хлопчина у великих окулярах* (О.Гончар);

3) присвійними займенниками *його, її, їх* (зв'язок прилягання): *Його хата була праворуч*;

4) інфінітивом: *Рідко в кого з'являлось бажання виходити опівдні без діла*;

5) прислівником: *Дорога ліворуч була небезпечною*;

6) дієприслівником: *Змагання з стрільби лежачи збирало багатьох прихильників*;

7) синтаксично нерозкладним сполученням іменника в непрямому відмінку із залежними від нього словами: *Науковець ботанічного саду показав на рослину*.

Важливим є розмежування додатків та неузгоджених означень, що можуть виражатися однаковими формами. Для встановлення функції певної форми як виразники другорядного члена речення можна використовувати різноманітні синонімічні перетворення:

1) заміну неузгодженого означення узгодженим: *сік яблуні → яблучний сік; шапка брата → братова шапка*;

2) перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у сполучення підмета з присудком: *шеніт трави → трава шепотить, сум матері → мати сумує*;

3) перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у речення з присудком *давати*: *вогонь багаття і багаття дає вогонь, світло від лампи і лампа дає світло, тінь від абажура і абажур дає тінь*;

4) перетворення неузгодженого означення в поширене узгоджене означення чи в підрядне означальне речення: *тепло багаття і тепло, що йде від багаття; плаття з шовку і плаття, що пошите з шовку; кава з молоком і кава, що приготовлена з молоком*.

5.1.3. Прикладка

Прикладка – це другорядний член, який виражається іменником або субстантивованим словом і приєднується до головного слова паралельними з ним формами для його визначення, уточнення чи пояснення (відповідає на ті ж питання, що й означення).

Відношення прикладки з означуваним словом є апозитивними, що походить від лат. *appositio* – близький. Апозитивні відношення – це відношення смислової та граматичної рівноправності. Обидва слова позначають один об'єкт реальної дійсності.

Прикладка може означати:

1) характеристику особи:

а) за професією, родом занять: *лікар-невропатолог, дідусь-шахист*;

б) за національною належністю: *дівчина-туркменка, хлопець-грузин*;

в) за соціальним походженням: *юнак-робітник, дівчина-орендаторка*;

г) за місцем проживання: *жінка-киянка*;

г) за віком: *дитина-немовля, хлопець-підліток*;

д) за родинними стосунками: *дівчата-сестрички*;

2) родову назву при видовій: *Дніпро-річка, Київ-місто*;

3) видову назву при родовій: *трава звіробій, місто Донецьк*;

4) якісну характеристику особи або предмета: *юнак-богачир, дуб-велетен*.

Прикладка може виражатися:

- 1) іменником: *професор Коваленко, хлопці-запорожці*;
- 2) субстантивованим словом: *жінка-вчений, мама-вагоновожатий*.

Головним словом найчастіше виступає:

- а) іменник: *хлопець-молодець, дівчина-красуня*;
- б) субстантивованій прикметник: *про найголовніше – життя*;
- в) займенник: *вони, поети, всім відомі*.

Здебільшого прикладка постає постпозитивною: *Вітаю тебе словом-привітом; сорока-злю-дійка; дуб-гігант* тощо.

Прикладка може бути **непоширеною** та **поширеною**: *поети-шістдесятники, поети-романтики, віри-медитація, драма-феєрія; зупинка “Вулиця Шекспіра”, станція “Великі луки”, пароплав “Тарас Шевченко”, лозунг “Працюймо чесно!”; Слово, моя ти єдина зброя, Ми не повинні загинути обоє* (Леся Українка).

За ступенем ускладнення реченнєвої структури **поширена прикладка** поділяється на **невідокремлену** і **відокремлену**: *Великий український філософ Григорій Сковорода був сам патріотом і прищеплював та виховував у народі священне почуття любові до своєї батьківщини* (В. Яременко) та *Ми, студенти Донецького національного університету, пишаємося своїм вищим навчальним закладом*

Критеріями розрізнення прикладки й означуваного слова є:

- 1) прикладка конкретніша від головного слова: *Шевченка глибоко радувала зустріч з селянином-кріпаком* (П.Жур) (*селянин який? кріпак*);
- 2) власні назви неістот (назви гір, рік тощо) є прикладками до загальних назв: *Місто Києв – столиця України*;
- 3) у словосполученнях, які складаються із загальної назви і власного імені, по-батькові, прізвища людини, прикладкою є власна назва: *Професор Петренко ввійшов до аудиторії* (*професор який? Петренко*).

5.1.3.1. Написання прикладок

Непоширені прикладки з означуваним словом пишуться **окремо, через дефіс, у лапках**.

Через **дефіс** пишуться прикладки, якщо вони позначають **якісну характеристику головного слова** (вік, національність, фах тощо), а також прикладки в **постпозиції** щодо власних назв: *калина-красуня, чоловік-харків'янин і Дніпро-ріка, Шевченко-художник*.

УВАГА! За зворотного порядку слів прикладка пишеться **окремо**: *ріка Дніпро, художник Шевченко*.

Якщо родове поняття переде видовому, то прикладка пишеться **окремо** (прикладкою є видове поняття): *трава звіробій, квітка пролісок, дерево смерека*.

УВАГА! За зворотного порядку слів ставиться **дефіс** (прикладкою є родове поняття при видовому): *звіробій-трава, пролісок-квітка*.

Складні терміни типу *заєць-русак*, *льон-довгунець* пишуться через **дефіс**, хоча першою стоїть родова назва.

Якщо прикладкою є загальноприйняті в побуті назви людей, то вона пишеться **окремо**: *громадяни пасажири*, *панове учителі*, *товариші філологи*.

Умовні власні назви підприємств, установ, потягів, творів мистецтва, газет і под. пишуться **в лапках**: *поема “Гайдамаки”*, *кінотеатр “Зірочка”*, *часопис “Слово”*.

Від прикладок слід відрізнити **неприкладкові сполучення**, що також пишуться через дефіс, зокрема складні слова: *рута-м'ята*, *хліб-сіль*.

Основною ознакою прикладкового словосполучення є його **співвіднесеність з одним поняттям**: і прикладка, і пояснюваний іменник є **різними назвами одного предмета**: *народ-борець*, *жінка-мати*.

У сполученнях неприкладкового характеру компоненти означають **два різні предмети** і виступають як рівноправні, тобто сурядні, елементи певної єдності та тому між ними можна поставити сполучник єднальності *і*.

5.2. Додаток

– це другорядний член речення, що означає предмет, на який переходить дія або який доповнює уявлення про предмет і відповідає на питання непрямих відмінків. З формального боку в сучасній українській літературній мові розрізняється два різновиди додатка – **прямий** і **непрямий**.

Додаток може позначати:

- 1) об'єкт:
 - а) переходу дії: *Дівчина вчить віри*;
 - б) почуття, думки, мовлення, мислення, бажання: *відчувати сором*, *бажати щастя*;
 - в) якості чи властивості: *повне зоряних багатств*;
 - г) володіння, передачі і присвоєння: *Мені передали книжку*;
- 2) суб'єкт стану: *Студента викреслили зі списку*;
- 3) адресат дії: *подарувати матері*, *віддати товаришеві*, *повернути сусідові*.

5.2.1. Прямий додаток

означає предмет, на який безпосередньо переходить дія: *Важко їй слухати ці суворі слова*. Прямий додаток завжди реалізується тільки при перехідному дієслові у формі знах.в.

Прямий додаток може **означати об'єкт**:

- 1) фізичної дії: *перекопати город*, *обстругувати дошку*;
- 2) сприйняття: *побачити дівчину*;
- 3) почуття: *відчутти тепло*;
- 4) мислення: *уявляти перспективу*.

У дієслів руху прямиї додаток може означати просторовий об'єкт: *проїхати степ*, *перелетіти море*, *пропливти океан*.

Прямий додаток виражається:

1) іменником, займенником, словами інших частин мови, вжитими в ролі іменників, у знах.в. без прийменника, а також сполученням кількісного числівника чи іменника з кількісним значенням у знах.в. з іменником у род. або наз.в.: *Мохнатий джміль із будяків червоних спиває мед* (М.Рильський). *Дівчина купила два часописи*;

2) іменником, займенником, субстантивованим словом у род.в. без прийменника:

а) якщо при дієслові-присудку є заперечна частка *не*: *Соняшники зовсім не ворухатся й нікуди не повертають голів* (Ю.Яновський);

б) коли дія переходить не на весь предмет, а лише на якусь його частину: *Мама попросила сина купити хліба*;

в) якщо паралельна форма знах.в. можлива: *Оля купила олівця* і *Оля купила олівцець*;

г) якщо іменник позначає назву істоти та залежить від головного члена безособового речення: *Чомусь аж шкода мені зробилося цієї рослини* (А.Яна).

5.2.2. Непрямий додаток

Визначальним для непрямого додатка є вираження його формами непрямих відмінків, крім знахідного: *диригувати оркестром*, *командувати взводом*. Розрізняються два різновиди непрямого додатка: **прийменниковий** і **безприйменниковий**.

5.2.2.1. Безприйменниковий непрямий додаток

може виражатися:

1) род.в.: *допомогтися успіху*;

2) дав.в.: *дзвонити товаришеві*, *говорити матері*;

3) орудн.в.: *оволодіти наукою*, *керувати школою*.

Семантично безприйменниковий непрямий додаток може виражати:

1) знаряддя дії: *рубати сокирою*, *різати пилкою*;

2) міру місткості: *діжка меду*, *ложка цукру*;

3) об'єкт: а) зіставлення: *вищий батька*;

б) навчання: *навчатися співу*;

в) уникнення: *Вона боялась Підпарі* (М.Коцюбинський);

г) міри наявності: *вистачати волі*;

г) наділення: *нагородити медаллю*;

д) вживання: *харчуватися продуктами*;

е) обміну: *обмінюватися телеграмами*, *перекидатися м'ячем*.

4) діючий предмет: *небо вкрилося хмарами*;

5) суб'єкт дії, стану: *не віриться мені*;

6) особу чи предмет, на яких спрямоване почуття: *зрадів друзеві*;

7) адресата дії: *Мати доручила сину купити хліб*.

5.2.2.2. Прийменниковий непряий додаток

може позначати:

- 1) об'єкт: а) ставлення, піклування: *Він гаряче сперечався про новий роман;*
- б) розумової діяльності: *Мені вже не хотілося думати про іспит;*
- в) чуттєвого сприйняття: *Не дивись на неї, сумну;*
- г) дотику: *Спирайся на моє плече;*
- г) досягнення: *Так ми дійдемо до мети;*
- д) доповнення: *Я приєднуюсь до них;*
- е) спрямування: *Він до неї нахилився;*
- є) праці, мислення: *Він мав над чим думати / працювати.*
- 2) соціативність: *З ними, з цими людьми він уже зустрічався.*

5.2.3. Інфінітивний додаток

виражений неозначеною формою дієслова. Виділяється кілька груп дієслів, з якими поєднується додаток у формі інфінітива. Це дієслова, що означають:

- 1) бажання, прагнення суб'єкта виконати дію: *хотіти, прагнути, братися, збиратися, готуватися, силкуватися, відважитися: Студент готувався скласти іспит;*
- 2) домовленість, зобов'язання, намір виконати дію: *погодитися, домовитися, обіцяти, поклястися, загрожувати, думати, сподіватися, мріяти: Він мріяв здобути вищу освіту;*
- 3) сприяння або перешкоду у виконанні дії: *дозволити, допомогти, дати, заборонити, навчити: Він не давав їй зайвого кроку ступити;*
- 4) небажання виконати дію або уникнення дії: *відмовлятися, боятися, соромитися, ухилятися, уникати, лінуватися: Не соромтесь запитати у викладача.*

5.3. Обставина

– другорядний член речення, який указує на спосіб здійснення дії, її якість або інтенсивність, а також місце, час, причину, мету, умову, з якими пов'язана дія або вияв ознаки: *Коні шалено мчали полем* (Ю.Мушкетик) – обставина *шалено* пояснює присудок *мчали*; *У місті хлопці зустрілися з побратимами* (О.Слісаренко) – обставина *містя* (детермінант) у *місті* пояснює основу речення загалом.

Обставини можуть виражатися:

- 1) прислівником: *Раптом небо вкрилось хмарами;*
- 2) дієприслівником: *Тривалий час вони йшли не розмовляючи;*
- 3) дієприслівниковим зворотом: *Відповівши на всі запитання, він перейшов до головного;*
- 4) іменником в орудн.в. без прийменника: *Струнками пружними клинцями пішла авіація, розгортаючись над дотами* (О.Гончар);
- 5) непряими відмінками з прийменниками: *З лікарні хлопець повернувся через тижень;*
- 6) субстантивованими словами у непрямих відмінках: *Іспит завтра о восьмій;*
- 7) інфінітивом: *Ми прийшли послухати нового лектора;*

8) порівняльним зворотом: *Холодні очі сковзнули по всьому, наче крижинки* (М.Коцюбинський);

9) синтаксично нерозкладними словосполученнями чи фразеологізмом: *З вечора до самого ранку ми були разом;*

За семантичними ознаками виділяють: **обставини способу дії, міри і ступеня, місця, часу, причини, мети, умови, допусту, наслідку.**

5.3.1. Обставини способу дії

дають якісну характеристику дії чи стану, означають спосіб здійснення або вияву ознаки та відповідають на питання: *як? яким способом?*

Основним способом вираження обставин способу дії виступають:

1) якісно-означальні прислівники: *Відповідай тактовно, логічно;*

2) означальні прислівники способу дії: *Вони зустрічались з ним поодиноці і по двоє;*

3) іменник в орудн.в. без прийменника з порівняльним значенням: *Самотою повзли між хатами брудні дороги* (М.Коцюбинський);

4) іменник з прийменником: *Ліс гомонить, мов живий, на тисячу ладів, на тисячу голосів* (Панас Мирний);

5) діеприсялівниковий зворот: *Тихо, немов крадучись, прийшла зима;*

6) порівняльний зворот: *Він, як бурчак, рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева* (М.Коцюбинський).

5.3.2. Обставини міри та ступеня

характеризують дію або ознаку щодо інтенсивності чи міри їхнього вияву та відповідають на питання: *в якій мірі? як часто? як багато? скільки разів? у скільки разів?*

Обставини міри і ступеня виражаються:

1) прислівниками: *Школярі занадто старанно виспівували;*

2) прийменниково-іменниковими конструкціями: *Але я до болю все це знаю.*

5.3.3. Обставини місця

дають просторову характеристику дії, ознаки, події та відповідають на питання: *куди? де? звідки?* Обставини місця означають:

1) місце дії: *Під горою блищав Дніпро;*

2) напрям руху: *Хлопець обережно, але впевнено йшов уперед;*

3) шлях руху: *Через ліс і поле, посеред села тече маленька річка.*

Обставини місця поділяються на **власне-обставини місця** та **обставини напряму дії чи стану.**

Власне-обставини місця вказують на локалізацію дії в просторі на відповідній площині дії чи стану і відповідають на питання: *де?* Вони виражаються:

1) прислівниками місця: *Високо вгорі пливе біла хмаринка;*

2) прийменниково-іменниковими конструкціями: *На небі блиснуло щось.*

Обставини напряму дії чи стану конкретизують перебіг дії в просторі, вказуючи кінцеву (куди?), вихідну (звідки?) точку поширення дії чи стану або ж виражають шлях дії-руху (яким шляхом?): *Діти йдуть до школи. З будови вийшов хлопчик. Вулицею рухалися демонстранти.*

5.3.4. Обставини часу

характеризують дію, ознаку, стан за їхнім відношенням до певного часу та відповідають на питання: *коли? з якого часу? до якого часу? з яких пір? до яких пір? доки?*

Обставини часу виражаються:

- 1) прислівниками: *Вчора почалася екзаменаційна сесія;*
- 2) прийменниково-іменниковими конструкціями: *Ще з ранку ми не знали, чи поїдемо;*
- 3) безприменниковими іменниками у формі непрямих відмінків: *Днями відбудеться іспит із спеціальності* та ін.

Обставини часу можуть бути **поширеними** і **непоширеними**, пор.: *У неділю буде весілля. Дев'ятого січня о десятій годині тридцять хвилин відбудуться збори.*

Обставини часу можуть вказувати:

- 1) на часову межу дії – її вихідний або кінцевий момент: *Мати з першого ж дня полюбила невістку;*
- 2) на момент, у який відбувається, відбувалася чи відбуватиметься дія: *О другій годині почалася злива;*
- 3) на характеристику дії безвідносно щодо її вихідного та кінцевого моменту перебігу: *Чи приїде вона ще коли-небудь?*

5.3.5. Обставини причини

вказують на причину, підставу виникнення дії чи ознаки, відповідають на питання: *чому? через що? з якої причини? на якій підставі?*

Обставини причини виражаються:

- 1) прислівниками причини: *Спересердя він грюкнув дверима;*
- 2) прийменниково-іменниковими конструкціями, де окрему групу становлять прийменниково-відмінкові конструкції з похідними прийменниками на зразок *завдяки, внаслідок, в результаті, у зв'язку*, що виражають семантику причиново-наслідковості: *В результаті виграшу команда посіла перше місце;*
- 3) дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами: *Наспівавшись, дівчата пішли додому; Студент зрадів, побачивши оцінку за письмову роботу.*

5.3.6. Обставини мети

означають мету дії та відповідають на питання: *для чого? з якою метою?*

Обставини мети виражаються:

- 1) прийменниково-іменниковими формами: *Ми поїхали за подарунком;*
- 2) інфінітивом: *Йому дозволено піти попрощатися з усіма.*

5.3.7. Обставини умови

окреслюють умову, за якої відбувається чи може відбуватися дія та відповідають на питання: *при якій умові? за якої умови?*

Обставини умови виражаються іменниково-прийменниковими конструкціями з прийменниками *у, при, за*: *За такої погоди добрий хазяїн собаку на вулицю не вижене.*

5.3.8. Обставини допусту

вказують на умову, всупереч якій відбувається дія, та відповідають питання: *незважаючи на що? всупереч чому?*

Обставини допусту виражаються:

1) прийменниково-іменниковими конструкціями (*незважаючи на, всупереч, наперекір*): *Незважаючи на дощ, ми вирішили їхати;*

2) дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами: *Захворівши, він продовжував ходити на роботу.*

5.3.9. Обставини наслідку

означають наслідок, що зумовлений дією пояснювального дієслова, та відповідають на питання: *для якого наслідку?*

Основним засобом вираження обставини наслідку є форма знахідного відмінка іменника з прийменником *на*: *На свою біду ми не знали дороги.*

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Знайти в реченні прямі та непрямі додатки, вказати їх морфологічне вираження.

Відмикаю світанок скрипичним ключем (Л. Костенко). Герой користі не шукає зроду (Леся Українка). Книга таїть у собі мудрість для багатьох (І. Цюпа). Ні мертва мова, ні цивілізація ніколи не можуть схвилювати світ (Б. Шоу). Мати наспівує пісню про котика-муркотика ... (І. Цюпа). Умираючи, старий Чумак, старий коваль, наказав був усім синів своїх до себе мерщій згукати, телеграму вдарити, щоб мерщій поспішали, поки ще він живий (І. Багрянний). Казкою видається повість про давні часи і давніх людей (І. Франко). Черниш наказав розвантажити коней і відправити їх назад з двома бійцями (О. Гончар).

Завдання II

Визначити, в якій з наведених конструкцій залежне слово є неузгодженим означенням, а в якій – додатком.

Околичні вулиці степового райцентру були без хат і дерев — купи цегли, та глини, та уламків (М. Вінграновський). Тут він сів і почав діставати з пазухи пачки перев'язаних грошей (М. Вінграновський). А ти шукай — червону тінь калини на чорних водах — тінь її шу-

кай, де жменька нас (В.Стус). Звиклі до темряви сліпнуть від світла (А. Коваль). Бажання вчитись було в нього ще змалку (М. Коцюбинський). Невже ти народився, чоловіче, щоб зазирати в келію мою? (В.Стус). Радісним буремним громом спадають з неба блискавиці, Тарасові провісні птиці — слова шугають над Дніпром (В.Стус).

Завдання III

Знайдіть у реченні прикладки та поясніть правила їхнього написання.

Уже дорослим я бачив у бабусі мої малюнки, малюнки дворічного художника-початківця (В.Сосюра). І зветься та ріка Дніпро (В.Сосюра). І це дівчина-звіроловка, переможниця страхіть усяких! Уперше йому було на віку таке, щоб на його мову дівчина заломлювала брови (І.Багряний). Місто-жебрак... Жодних нових Будівель (І.Багряний). Довкола палацу лежав пустир — смуга нічиєї землі (А.Сапковський). А он же, он, у сутінку вишень — такий чорнявий хлопець-хорошень! (Л.Костенко). Далі хлопець-школяр не знає, що писати (І.Багряний). Димом-туманом в полтавській долині вересень ходить (М. Нагнибіда). Ізнов прийшла весна-красуня (Л. Глібов).

Завдання IV

Підкреслити члени речення, визначити семантичні типи обставин.

У хвилини щастя люди не старіють (Д. Арсенич). Вийшли з хати батько й мати в садок погуляти... (Г. Шевченко). Всупереч тим віщуванням проходили грози (М. Рильський). На околиці міста, в долині, виднівся серед квадратних ліп'янок пофарбований у зелений колір фасад будинку (Р.Іванчук). Черниш зупинив коня і пішов до струмка напитись (О.Гончар). Листок опалий мишею рудою через дорогу шаснув (Ю. Тихий). І від добрих вчителів не всі добре вчать (Ф. Прокопович). Іван теж кував коня, шукав вина і потім поїхав доганяти своїх (О.Гончар). Я й на хлібові сухім житиму в раю таким (Г. Сковорода). Сад музикою сповнений по вінця (О. Підсуха).

Завдання V

Підкреслити члени речення, прокоментувати синтаксичні функції інфінітива.

Хлопець мріяв у горах піймати орла (А. Яна). Іде гроза дзвінка і кучерява садам замлілі руки цілувать (Л. Костенко). Життя вміє поставити питання (А. Яніта). Бути чабаном — це не просто прогулюватись з гирлигою до степу та їсти кашу чабанську. Чабан — це той, хто все життя на ногах ... і, коли інші ще сплять, ви вже з отарами виходите з кошар у мокрі поля... (О.Гончар). Мати запросила всіх вечеряти до хати (А. Шиян). У хлопчика було бажання доглядати сад (З газ.). Після тривалої їзди чумаки зупинилися у видолинку відпочити (С. Палій). (О.Гончар). Студенти на канікулах поїхали на дослідну станцію доглядати експериментальні ділянки (З газ.). Десять читав про генерала, що після відставки пішов працювати директором радгоспу (О.Гончар).